

חיים ברודי

צילומים: יר ושם, Shutterstock

סיפורי ספרים « הם הסתירו את הספרים על גופם, טמנו אותם בבונקרים והבריחו אותם מעבר לגבול

כיצד ניצל הפנקס הנדיר מהקלויז של הגאון מווילנה? ומה עלה בגורלם של לוחות העופרת של הע"ס המפורסם בעולם? החוקר וההיסטוריון דוד פישמן חושף את סיפורה הלא יאומן של 'בריגדת הנייר' - מחתרת יהודית נועזת שעשתה כל מאמץ להציל את אוצרות הרוח של יהודי וילנה - אלפי ספרי קודש ותעשיית קדושה מידי הנאצים והקומוניסטים, כפי שתועד ופורסם במלואו רק לאחרונה

מחתרת וילנה

Nפלולית של בין ערביים ירדה על הגטו ועננים כהים הלכו והתאבכו מעל בירתה הרוחנית לשעבר של מזרח אירופה, העיר שכונתה בימי זוהרה 'ירושלים דליטא'. עם חשיכה ניתן האות למבצע הצלתם של אלפי ספרים יהודיים וכתבי יד נדירים מתחת

לאפס של הנאצים החמושים. צוות מצומצם של לוחמי מחתרת 'בריגדת הנייר' שכלל את הרמן קרוק, שמרקה קצ'רגינסקי, אברהם סוצקבר וזליג קלמנוביץ' נכנס לכוננות. הם נשאו עיניים לשמים הכהים בציפייה דרוכה. העלטה הייתה כמעט מוחלטת, וזהרורי כוכבים קטנים נראו בקושי רב בשמים. זה היה הרגע לפתוח במבצע הנועז שאמור היה לחלץ את אוצרות הרוח היהודיים של וילנה מציפורני הנאצים.

שמרקה עטף את גופו במעיל עתיק רקום של ספר תורה. אחרי שנארו היטב, דחף בתוך חגורתו החדשה ארבעה ספרים קטנים – יצירות עתיקות ונדירות שראו אור בוונציה, בסלוניקי, באמסטרדם ובקרקוב. הוא רכס את חגורתו ולבש את חולצתו ואת מעילו. הוא היה מוכן לצאת אל שער הגטו. שמרקה עשה זאת פעמים רבות לפני כן, תמיד בתחושה מעורבת של החלטיות, התרגשות ופחד. הוא ידע את הסיכונים. אם ייתפס, רוב הסיכויים שיוצא להורג באופן מידי – האירוניה במצבו לא חמקה מעיניו של שמרקה. דווקא הוא, חבר לשעבר במפלגה הקומוניסטית שלא הלך לבית כנסת משחר ילדותו, עומד לסכן

את חייו למען תשמישי קדושה. זהו סיפורם האמיתי והלא יאומן של יהודים מגטו וילנה שהצילו אלפי ספרים וכתבי יד נדירים – תחילה מידי הנאצים ואחר כך מידי הסובייטים. הייתה זו קבוצת פרטיזנים יהודים, חלקם פעילים קומוניסטים מושבעים, שהניצוץ או המצפון היהודי שבהם, לא יכול היה לעמוד מנגד בשעה שהשטן הגרמני ביקש לדון את אוצרות הרוח של יהדות ליטא למשיסה ולכליה ולהעביר לגרמניה חלק מהחומרים יקרי הערך ולהשמיד את השאר. מיליוני ספרי קודש יהודיים, כתבי יד ופריטי אמנות יהודיים כבר הספיקו הנאצים לשלוח אל המשרפות ואל המזבלות. הם גם העבירו מאות אלפי פריטים של אוצרות יהודיים

לספריות ולמכונים מיוחדים בגרמניה כדי לחקור את הגזע שקיוו להשמיד. הסתבר שלנאצים הייתה כוונה להקים מוזיאון שיתעד את יהדות אירופה שהייתה והושמדה – מעין גלעד מעוות לפעילותם הנפשית והנמרצת 'לינקו' האנושות מהעם היהודי. אבל אלו לא פיללו כי 'בריגדת הנייר' היהודית שזה עתה קמה בתוככי הגטו, תעמוד בדרכם.

היה זה שמרקה קצ'רגינסקי, סופר ועיתונאי קומוניסט, שהפתיע את חבריו הקרובים ביותר. עברו הבולט במפלגה הקומוניסטית, חילוניותו המובהקת, והעובדה שלא דרך בבית כנסת מאז שחר ילדותו – נעלמו כלא היו. כעת הוא היה שוב שמערל היהודי הגאה שעמד לסכן את חייו למען

תשמישי קדושה. והוא, כמו יתר חבריו האמיצים, לא נרתע; חדור מטרה הוא יצא למשימתו הקדושה שהייתה כרוכה בהמון מסירות נפש: לחלץ ולהבריח מתחת לאפס של הנאצים ספרי קודש יהודיים.

שמרקה גויס בכפייה על ידי הנאצים 'לאשוויץ של התרבות היהודית' או מה שייזכר לימים 'למבצע רוזנברג' השטני. הוא שובץ בצוות של מיון ספרים, כתבי יד ויצירות יהודיות שהועסק מחוץ לגטו. במסגרת תפקיד אסוני זה הוא אולץ לקבל מדי יום החלטות קשות על גורלם של אסופי הספרות העצומים שהיו בוויילנה: אילו ספרים יוגלו לברלין ואילו יישלחו אל 'מותם' – אל המשרפות ובתי החרושת לנייר. קצ'רגינסקי,

בעצמו איש חובב היסטוריה וספר, התקשה לעמוד במראות הטרגיים. ושילם, כך לפי עדותו לאחר המלחמה, מחיר רגשי כבד על עבודתו זו; הוא יישא איתו לאורך שנים את ייסורי המצפון על שליחתם של אלפי כרכים לגניזה וחורבן.

הסיפור שלא סופר

סיפורה של 'בריגדת הנייר' במלחמת העולם השנייה ואחריה כמעט ולא סופר עד היום במלואו, ויותר לכאורה לוט בערפל. שנים רבות מאוד המתין החוקר וההיסטוריון דוד פישמן לרגע בו ישוחזר גורלה של המחתרת ולתעד באריכות את מה שהתרחש בגטו וילנה – מסע

שהפך לספר מרתק בשם 'מחתרת הנייר' (הוצאת 'מאגנס').

"במשך 18 חודשים מורטי עצבים", מתאר פישמן, "חברי קבוצת עובדי הכפייה, שכונתה בריגדת הנייר, ריפדו בספרים את גופם והגניבו אותם מתחת לאפס של הזקיפים הגרמנים לתוככי הגטו היהודי. למי שנתפס ציפה מוות בירייה בפונאר, אתר הרצח ההמוני הסמוך לוויילנה".

שם, במעמקי הגטו – בתוך בונקר סודי – מערה בעלת רצפת אבן שנחפרה באדמה הלחה – עמדו מכולות מתכת מלאות בספרי תורה ותשמישי קדושה. גמרות וספרי קודש, כתבי יד ומסמכים היסטוריים, אך גולת הכותרת, הפריט היקר ביותר שניצל מציפורני הגרמנים היה לדברי

פישמן, פנקס הקלויז של הגאון מווילנה. הפנקס הנדיר שהופיע עוד בימי חייו של הגר"א, ומוצג היום לראווה בכניסה למכון יִיוּץ במנהטן, הוברח לגטו היהודי על ידי בריגדת הנייר והוסתר שם. אחרי שחרורה של וילנה מהגרמנים שלפו חברי בריגדת הנייר שנותרו בחיים את הספרים והמסמכים הרבים מהבונקרים וממקומות המסתור, ביניהם גם אותר למרבה ההתרגשות פנקס הקלויז ששרד למרבה הפלא ונלקח לארצות הברית.

מהו ייחודו של 'פֶּנְקס הקלויז'?

"הקלויז (בית המדרש) של הגאון מווילנה", מסביר פישמן, "נוסד בתק"ז, והמשיך לשמש בית כנסת ובית מדרש עד הכיבוש הגרמני בתש"א. פרנסי הקלויז החזיקו ברשותם פנקס תקנות ורשימות בכריכת עור עבה, ובו כל ההחלטות הקהילתיות שהתקבלו במשך 150 שנה ויותר. בית המדרש של הגאון שכן באותו כידוע באותו הגדול. לאחר הסתלקותו של הגר"א בשנת תקנ"ח, שימרו תלמידיו את המקום כמקום תורתם ותפילתם והחלו לקבל דמי תמיכה חודשיים צנועים מקהילת וילנה. הנוהג הזה נמשך לאורך כל השנים, כשפרנסי הקלויז העניקו להם לצורבי ולמדני וילנה מושב קבע ותמיכה כספית. בהמשך, בתחילת שנות הת"ר, נפתחו התפילות בקלויז לציבור, והוא שופץ והורחב.

"מכל אותן שנים", מציין פישמן, "נוצר פנקס עבה והיסטורי שנראה מבחוץ כגמרא. יש בו רשימות שנכתבו ביד משנת תקכ"ח – בימי חייו של הגר"א, ועד שנת תרפ"ד. אומנם, הרשימות נשאו ברובן אופי מנהלי. הן תיעדו תרומות של כסף ורכוש שניתנו לקלויז, תיקונים שנערכו במקום, בחירת פרנסים חדשים, מכירת מושבים, הורשת מושבים מאבות לבנים, תרומות של ספרי קודש וכן הלאה אבל הם נושאים עימם אופי היסטורי. מקור יקר ערך להיסטוריונים."
"תבין", הוא מתרגש, "זה תיעוד אמין ממקור ראשון על האנשים שהתפללו ונפגשו עם הגר"א מדי יום בימור".

היכן שהה הפנקס היקר במשך כל אותן שנים, עד לפריצת מלחמת העולם. לא היה מי שביקש לרכוש אותו?

"למעשה לא היה לו מחיר", מציין פישמן. "הפרנסים שמרו אותו נעול מכל משמר בבית המדרש עצמו במשך עשרות שנים עד לשנת תש"א ולמרות ההפצרות הרבות הוא מעולם לא נמכר ולא נתרם. גם הספריות היהודיות המודעות שפעלו בווילנה, שטראשון וייוּץ, ביקשו להניח עליו יד אבל סורבו בתקיפות. היחידים שידוע לנו שהורשו להתקרב אליו היו שני חוקרים שביקשו לעיין בו – אחד מהם קיבל הזדמנות זו בשנות התר"ס, והשני בשנות התר"צ (השניים היו הלל נח מגיד וישראל קלאוזנר). הגישה לפנקס נעשתה חופשית רק בתום מלחמת העולם השנייה"

(חלקים מהפנקס פורסמו בקובץ התורני 'ישורון' חלק ו' וחלק ט"ז – ח.ב.).

וכמעשה פנקס הקלויז כך מעשה יתר אוצרות הרוח היהודיים שנחלצו אף הם מציפורני הנאצים במקביל להקמתו של הגטו היהודי בווילנה באלול תש"א. "באותו יום של תחילת אלול", מספר פישמן, "פשטה שמועה שכל יהודי וילנה יוכנסו למחרת לרחובות הצרים והרעועים של הרובע היהודי ההיסטורי, המוקף בחומה שנבנתה זה עתה."
"הצפיפות הייתה קטלנית", הוא מתאר. "40 אלף איש נדחקו לתוך שטח של 11 בלוקים שבהם התגוררו לפני המלחמה 6,000 דיירים. בתוך כל פשיטות הגסטפו, הרצח בפונאר, התת-תזונה והצפיפות הבלתי נסבלת, פעלה ספריית

הגטו ברחוב שטראשון 6 והייתה מבוקשת מאוד. בחודש הקטלני ביותר של הגטו בתשרי תש"ב, הספרייה השאילה 7,806 ספרים, שהם 325 ספרים ביום בממוצע. הרמן קרוק, מנהל הספרייה היהודית, ציין את הפרדוקס הבלתי נתפס של ספריית הגטו, את העלייה החדה בהשאלת ספרים דווקא אחרי חטיפות המוניות: "ביום הכיפורים, נלקחו 3,000 יהודים. למחרת הוחלפו 390 ספרים. יומיים לאחר מכן שוב המוני אנשים הוצאו מהגטו השני, והגטו הראשון היה במצב של מתח בל יתואר. אבל בי"ד תשרי הוחלפו 421 ספרים והקריאה", כך הוא מתאר, "הייתה אמצעי להתמודדות ולחידוש הכוחות".

במענה לביקוש הרב פתח קרוק בחשוון

תש"ב אולם קריאה נוסף בגטו וילנה. המקום רוהט בשולחנות ארוכים ובכיסאות שהוברחו אל הגטו על משאיות זבל שבאו לאסוף אשפה. לאורך קירות אולם הקריאה עמדו ארונות ספרים ובהם אוסף של אלפיים ספרים לעיון. "באולם הקריאה", מספר פישמן, "היו גם ארונות זכוכית שהציגו ספרי תורה, כתרי תורה ויצירות אחרות יהודיות מפוארות אחרות. לפעמים הם תוארו כ'מוזיאון של הגטו'. אולם הקריאה השרה אווירה של נורמליות בתנאים שהיו רחוקים מנורמליות כלשהי, אבל כעת התלוותה לפעילות הזאת הרגשה נואשת: משהו חייב להישאר אחרי כל המוות וההרס הזה, ולו הספרים!".

חתקפה מתואמת והגנה מאורגנת

יריבם של מחלצי הספרים מהגטו היה ד"ר יוהנס פוהל, 'מומחה' נאצי ליהודים, ששיגרה סוכנות הביזה הגרמנית 'מטה מבצע רוזנברג', ('EER' – הסוכנות הגרמנית שתפקידה היה לבזוז אוצרות תרבות ברחבי אירופה), כדי לארגן את ההרס ואת ההגליה של אוספי הספרות העצומים שהיו בווילנה. "הייתה זו מתקפה גרמנית מתואמת היטב על אוצרות הרוח היהודיים", מציין פישמן. "העובדה שהמבצע התרחש ימים אחדים בלבד אחרי המתקפה הגרמנית על ברית המועצות הצביעה על כך שההשתלטות על היודאיקה

הווילנאית עמדה בעדיפות גבוהה. "פוהל, גרמני דובר עברית ובקיא בהיסטוריה היהודית, החל במסע הגול שלו כבר בשנת ת"ש בצרפת, בהחרמת ספרים ויצירות אמנות שהיו בבעלות יהודים, אבל המשיך במהרה לגניבת יצירות בקנה מידה רחב בהרבה ממוזיאונים לאומיים: מספריות ומאוספים פרטיים מכל הסוגים. אחד מתחומי העניין המיוחדים של ERR היה שוד היודאיקה – ספרים, כתבי יד ומסמכים שקשורים לדת היהודית, להיסטוריה ולתרבות. החומרים הללו נחשבו למקורות רבי ערך לתחום חקר היהדות האנטישמי המכונה 'יודנפורשונג' שעסק בנחיתות היהודים. היודנפורשונג סיפק מעטה לגיטימי של מונחים מדעיים למדיניות הנאצית של רדיפות, ומאוחר יותר השמדה. 'רכישתם' של ספרים וכתבי יד יהודיים נדירים הייתה לנאצים כלי חשוב במאבק הרוחני והאינטלקטואלי נגד היהדות, ופוהל היה אחראי לפעילות הזאת".

פוהל הגיע לווילנה שבוע בלבד אחרי שהגרמנים השתלטו על העיר, בתחילת תמוז תש"ב. יחד עם חברו מאוניברסיטת ברלין, ד"ר הרברט גוטהרד. שני המלומדים הנאצים נסעו ברחבי העיר במדים צהובים-ירוקים עם סרטי זרוע אדומים וצלבי קרס שחורים, בלוויית פמליה של חיילים. הם הגיעו מוכנים עם כתובות של מוסדות תרבות יהודיים ועם השמות של ראשיהם. פוהל עצר אנשים ברחובות הרובע היהודי הישן ושאל אותם לשמם של מנהלי הספריות היהודיות בווילנה. בתוך ימים ספורים תקפו פוהל וכוח של חיילים גרמנים את ספריית שטראשון המפורסמת ואת בית הכנסת הגדול, השאטשול, פארה והדרה של יהדות וילנה. הם מצאו את שמש בית הכנסת, חטפו ממנו את צרור המפתחות ואצו להוציא את ספרי התורה ותשמישי קדושה אחרים מתוך ארון הקודש – כתרי תורה מכסף, מגנים ואצבעות מזהב. עוד לפני הפשיטה הסתיר השמש ספרי תורה וחפצי נוי רבים במסתור מאחורי הקיר שליד ארון הקודש. אבל הגרמנים גילו את המסתור, פרצו אותו ורוקנו את תכולתו. לאחר מכן המשיכו לבזוז בתי תפילה אחרים, קלויזים שהיו בחצר בית הכנסת.

וילנה היהודית כאמור, נשדדה לצערם של קרוק, קצ'רגינסקי, סוצקובר וחבריהם שנותרו חסרי אונים: חמש האיקונבולות מספריית שטראשון אבדו, וכמוהן גם כתבי היד העתיקים ביותר ותשמישי הקדושה היפים ביותר מהשטאטשול. פוהל ועמיתיו שלחו אותם לגרמניה, יחד עם שמונה ארגזים של אוצרות מהספריות המקומיות. "הגרמנים", מציין פישמן, "הראו שהם מוכנים לעשות הכול, גם לרצוח, בכל הקשור ל'רכישת' היודאיקה הווילנאית".

כצעד ראשון לעצירת הביזה שכנעו קרוק וחבריו את היודנראט להוציא צו שפוקד על האסירים לשמר "את האוצרות הנותרים של הגטו

שלנו, כתיב יד ותשמישי קדושה יצירות יודאיקה וציורים". התושבים חויבו לדווח על קיומם ועל מיקומם להנהלת ספריית הגטו. לאחר מכן, בטבת תש"ב, השיגו קרוק וקלמנוביץ' מהידנראט אישור לערוך סיור בבניין ספריית שטראשון, כדי להוציא משם כרכים – ככל שיוכלו להכניס במריצה. במקום לעשות סידורים בעיר ולצבור מזון, פרוות, עורות או זהב, בילה קרוק את הזמן הזה בבחירת ספרים מהאוסף של שטראשון. כשהיה בחצר הריקה להחריד של בית הכנסת, ביקר בקלויז של הגאון מווילנה ושלף משם את הפנקס הנדיר בן ה־180 שנה.

נוסף לכך, קרוק דאג לאישור להוביל צוות קטן של עובדי ספרייה ומתנדבים לסירוב בית הכנסת הגדול של וילנה, בחיפוש אחרי תשמישי קדושה. משתתף אחד תיאר את הסצנה המפחידה בכניסה לבית הכנסת הנטוש, תפארתם רבות בשנים של יהודי וילנה: "הוא שקע באפלה ובעצב... החורבן ניבט מכל פינה. עמודי השיש לבדם עדיין עמדו בגאון. כמעט כל הפרוכות בארונות הקודש נתלשו מציריהן ונלקחו משם... ארון הקודש הישן, המגולף בעץ, וארונות הקודש האחרים עמדו חצי פתוחים, אחרי שספגו נזק רב. תשמישי הקדושה היפים ביותר חוללו". הסירוב הניב תוצאות דלות. המקום הקדוש כבר נבזז, וכמעט כל חפץ בעל ערך כבר נלקח. "מישהו אחר עשה במקום הזה כבביתו לפני שהגענו, וה'קל' על מלאכתנו. נתתי מבט אחד אחרון בבית הכנסת הגדול: חורבה נטושה וזנוחה. קירותיו האפורים הביטו בנו במבט מסתורי. המקום היה מכוסה בשכבה עבה של אבק וקורי עכביש. עזבנו את בית הכנסת בלב כואב ודחפנו את המריצה. מי ידוע אם נחזור הנה אי פעם?"

ספריה מחתרתית

בזכות כל המאמצים הללו צבר קרוק אוסף יוצא מן הכלל של אוצרות תרבותיים. בשלהי חורף תש"ב מנה קרוק ביומנו את הרכישות החדשות. הן כללו 126 ספרי תורה; 170 מספרי הנביאים והכתובים (כולל מגילת אסתר); 26 שופרות; 13 חנוכיות; 12 פמוטים מכסף, פליז ונחושת; 7 לוחות זיכרון עם כתובים מקירות בית הכנסת; 12 קופות צדקה; ארבעה כתרי תורה; 21 פרוכות לארון הקודש; ו־110 מעילים לספר תורה. היו לו 2,464 ספרים מספריית שטראשון, 20 כתבי יד ו־11 פנקסים של חברות ובתי כנסת. "אחדים מהפריטים שהשיג מעוררים התפעלות של ממש", מתאר פישמן. "איך הצליח להסיר ולשנע את הקירות הפנימיים של ארון הקודש מבית הכנסת הגדול (שאורכם היה 187 סנטימטרים), את לוח הזיכרון ההיסטורי מעל מושבו של הגאון מווילנה) 173 X 69 סנטימטר), ואת שלושת השעונים שהיו תלויים בחצר בית הכנסת והציגו את שעות התפילה ואת זמני

הדלקת הנרות? קרוק כאמור, קיבל סיוע מהנהלת הגטו כדי להברiah את כל הפריטים הללו במשאית, מה שהיווה עבורו הישג עצום.

אבל מאבקה של מחתרת הנייר היה רק בתחילתו. זמן קצר לאחר מכן, ביום חורף קר, י"א שבט תש"ב, הופיעו שלושה קצינים גרמנים ממטה מבצע רוזנברג בשער הגטו ופקדו על השוטרים היהודים שהוצבו שם לקחת אותם לספריית הגטו בשטראשון. הכניסה הבלתי צפויה של הגרמנים לגטו עוררה עצבנות והמולה בקרב תושביו, שחששו שזאת עלולה להיות תחילתה של אקציה. אך הנאצים היו נימוסיים למדי. הם 'רק' ביקשו לעדכן את צוות ספריית הגטו היהודים שמעכשיו הם יעבדו בעבור ERR ויאספו למענו ספרות יהודית. קרוק יעמוד בראש הצוות וקלמנוביץ' יהיה סגנו. קרוק, שנראה כמי שלעולם אינו מאבד את קור רוחו, היה מוטרד מהמשימה. באותו ערב הוא כתב ביומנו: "גם אני וקלמנוביץ' איננו שלמים לגמרי עם המעשה. איננו יודעים אם אנחנו קברנים או מושיעים. אם נצליח להחביא את האוצרות של וילנה, נוכל להביא תועלת רבה, אבל אם יעבירו את הספרייה לברלין, תהיה לנו יד בפשע. אבל אני מנסה להתכונן לכל מצב".

קרוק ניסה להשאיר בוויילנה ספרים רבים ככל האפשר. והוא ביקש מד"ר הנס מולר, אחד מראשי "מטה מבצע רוזנברג", רשות להעביר עותקים כפולים מהאוסף של ספריית שטראשון לספריית הגטו, ומולר הסכים. קרוק גם התחיל לגנוב ספרים מאחורי גבם של הגרמנים. הוא תחב ספרים לכיסיו והסתיר אותם במקום אחר בספריית האוניברסיטה. "לבסוף", מציין פישמן, "הוא יצר בקרביים של ספריית הגטו מחבוא לאוצרות שאסף. קרוק היה למעשה המייסד המקורי של מחתרת הנייר.

"היחסים בין מולר לקרוק היו מורכבים", מציין פישמן, "מצד אחד, מולר היה האדון הארי וקרוק היה העבד היהודי התת־אנושי שלו. אבל היה ביניהם גם כבוד מקצועי הדדי, כמו בין גנרלים של שני צבאות יריבים. מולר היה ספרן, ונראה שרצה באמת לדאוג לגורלם של הספרים היהודיים. הוא זעם כשפגש קבוצת ליטאים שגלגלו מריצות מלאות בספרים מבית המדרש של חב"ד לשעבר ברחוב וילנסקה כדי למכור אותם כנייר משומש. הוא עצר אותם בדרכם וחטף את הספרים מהגנבים. מולר סיפר על המקרה לקרוק והבטיח לו שלספרים לא יאונה כל רע: "ספרי הקודש יגיעו אלי, ואני כבר אקח אותם". אחרי פחות מחודש של עבודה בכפייה כבר קידם מולר את קרוק ל"מנהל עבודות הטיפול בספרים יהודיים".

ובינתיים, מאלינת הספרים (מחבוא) של קרוק המשיכה לגדול. בפורים הראשון בגטו וילנה, האדם היחיד שהיו לו מגילות אסתר היה למרבה האירוניה, הרמן קרוק, הוסיציאליסט החילוני. בתי הכנסת של הגטו שאלו מגילות מהאוסף שלו.

חורבן רוחני

מרגע שהחלה לפעול 'בריגדת הנייר' נתגלעו חילוקי דעות בין הרמן קרוק לבין זליג קלמנוביץ' בנוגע לתוכנית הפעולה הרצויה. "קרוק", מציין פישמן, "היה תומך נלהב בהברחת ספרים. קלמנוביץ', סגנו, חלק עליו. לקרוק היה קל יותר. היה לו 'אישור ברזל' שאפשר לו להיכנס לגטו ללא חיפוש גופני, והיו לו קשרים בהנהלת הגטו שהקלו על ההברחה. הידננראט ארגן הברחה נרחבת של מוצרי מזון אל הגטו, באמצעות כלי רכב שנכנסו לשטחו באישור הגרמנים – כדי להביא את האספקה הדלה של מזון ועצים

להסקה או כדי לפנות זבל ושלג.

קרוק ניצל את פעילות הברחת המזון כדי להכניס ספרים. הוא פיתח שיטות מתוחכמות. פעם אחת נתנו לו הגרמנים אישור לשנע במשאית רהיטים מיותרת לספריית הגטו – שולחנות, ארונות תיוק וכיו"ב. בתוך הרהיטים הוא תחב ספרים ומסמכים וכן מהדורות נדירות וכתבי יד שלקח למחבוא שלו. אחרי שפרק את האוצרות מסר את רוב הרהיטים לא לספריית הגטו, אלא להנהלת הגטו, לשם חלוקה ושימוש ככל שתמצא לנכון. לספרייה כבר היו כל הרהיטים הנחוצים. ההובלה כולה לא הייתה אלא תחבולה לשם הבאת ספרים. קלמנוביץ' לא היה מסוגל ליישם שיטות כאלה, והוא היה זהיר יותר באופיו. אף על פי ששנא את הגרמנים בכל מאודו, הוא סבר שמולר ופוהל צדקו בקשר לדבר אחד: אוצרות התרבות אכן יהיו בטוחים יותר במכון בגרמניה מאשר בוויילנה הנאנקת במלחמה. בסופו של דבר, בעלות הברית ינצחו במלחמה וימצאו את האוצרות בכל מקום שיהיו. לכן הוא טען שעובדי הכפייה צריכים לשלוח לגרמניה מסמכים רבים ככל האפשר.

קרוק, הספרן, התחלחל כשתיעד את הרגע שבו החל חיסול הספרים בתחילת סיוון תש"ב: "העובדים היהודים העוסקים במלאכה הזאת בוכים ממש. העיניים רואות והלב נחמץ". כמי שהקים בחייו ספריות, תחילה בוורשה ואחר כך בגטו וילנה, הוא עמד על גודל הפשע ועל האסון שהתרחש. פוהל, מצדו, היה מרוצה למדי מיעילותו של המבצע בוילנה. בדיווח לממונים עליו בברלין הוא התפאר: "הפריטים ממוינים על ידי משאב עבודה יהודי... החומר שאינו מועיל מופרד כנייר משומש למחזור... עבודת המיון היא יעילה, מפני שהיא מבטלת את הצורך לשלוח חומרים לא נחוצים אל הרייך".

גם גורלם של תשמישי הקדושה לא היה שונה מזה של הספרים. צוות ERR מכר למרבה הזעזוע 300 ספרי תורה למפעל עורות מקומי, שהשתמש בקלף לתיוקן סוליות של נעלי צבא גרמניות. באחת הפעולות שנהפכו לסמל ההרס של 'ירושלים דווילנה', מכר פוהל את לוחות העופרת של ש"ס וילנה מבית הדפוס ראם, שמשקלם הכולל שישים טון, למפעלי התכה, שהתיכו אותם לעופרת נוזלית. העופרת נשלחה לאחר מכן למפעלי נשק בגרמניה. המפעל שילם לפוהל 39 מארקים לטון עופרת.

סופה של ספריה

כשהחלה השמדת הספרים והמסמכים לקראת קיץ תש"ב גייס הרמן קרוק את חברי בריגדת הנייר להברחת חומרים מחוץ למקום העבודה. "רבים הסכימו בו במקום", מציין פישמן. "הם חשבו: 'חיי לא יהיו ארוכים בכל מקרה. למה לא לעשות מעשה טוב ולהציל משהו?' קרוק היה מרוצה מן ההיענות ומהתוצאות הראשונות: "הסכנה הכרוכה בהוצאת כל פיסת נייר גדולה לאין שיעור; כל המציל פיסת נייר מסתכן בראשו. ואף על פי כן נמצאים אידיאליסטים שעושים זאת בקלות". אבל כאמור איש לא התקשה לשים בצד חומרים לשם הברחה. בניין הספריה כולו בה עבדו אנשי בריגדת הנייר הכיל ערימות על גבי ערימות של ספרים וניירות. צריך היה רק לתחוב ספר או כתב יד בעל ערך בתוך ערימה, ברגע שהגרמנים לא הסתכלו בכיוון, ולהוציא אותו מאוחר יותר. אפשר היה אפילו ליצור על הרצפה ערימה נפרדת "להברחה", אם הגרמנים לא היו בחדר. כל עובד כפייה קיבל אלפי החלטות של רגע: מה לשים בצד כדי להציל".

"הקבוצה האמינה שמקום המסתור הבטוח

ביותר לספרים ולניירות נמצא בתוך הגטו, בין יהודים כמוהם", מתאר פישמן. "אבל הגרמנים ראו בהברחת חומרים אל הגטו עבירה קשה – משתי סיבות. ראשית, הייתה זו גניבה ממקום העבודה. פוהל הבהיר באופן חד־משמעי שלכל הספרים והניירות בבניין יש שני יעדים בלבד: גרמניה ובתי חרושת לנייר. שנית, היה איסור כללי להביא ספרים או ניירות אל הגטו, על ידי כל אדם ומכל מקום עבודה". היהודים כאמור לא ביקשו את רשותם של הגרמנים: לקראת סופו של יום העבודה הם היו עוטיפים את גופם בניירות ותוחבים פריטים לתוך בגדיהם. וככלל, חודשי החורף הארוכים והקרים, שבהם לבשו מעילים כבדים וכמה שכבות בגדים, היו הטובים ביותר להברחה. הם גם יצרו חגורות ומילאו אותן בספרים ובניירות. במרבית המקרים הם אכן הצליחו, אבל לא כל הסיפורים נגמרו בסוף טוב: במקרים אחדים הוכו אנשי הבריגדה בשער, הן על ידי גרמנים והן על ידי שוטרים יהודים שקיבלו פקודות להקשיח את הבדיקות שלהם. אבל אף אחד מהם למרבה הנס לא נשלח ל"פונאר", אימתם של יהודי וילנה.

אבל ככל שהתקדמה המלחמה ברור היה שגם סופו של הגטו היהודי קרוב. "רוב חברי בריגדת הנייר לא שרדו ונפטרו בתוך גטו וילנה, בהם קלמנוביץ", מסכם פישמן. "מיעוטם, בהם סוצקבר קצ'רגינסקי, ברחו ליערות לפני חיסול הגטו. בתום המלחמה שבו סוצקבר וחבריו לוויילנה ואיתרו מקומות בהם הוטמנו הספרים. בניין הספריה היהודית, ייו"א, בוילנה, חרב בהפצצה ונשרף, ואיתו האוצרות החבויים. הספרים שהוטמנו בספריית הגטו הועלו גם הם באש על ידי הגרמנים. עם זאת, מקומות מחבוא אחדים שרדו, בהם המחבוא בביתו בגטו של סוצקבר".

שנתיים לאחר המלחמה הועברו לסניף ייו"א בניו יורק מסמכים ששרדו הגרמנים במסגרת "מבצע רוזנברג". אך לא כל החומרים ששרדו את המלחמה, שרדו גם את השלטון הקומוניסטי. 30 טונות של מסמכים ששרדו, נמצאו באשפה – אך הסובייטים שלחו אותם לגריסה. חלק אחר מאוספי ייו"א נשדד על ידי הק"ב. ועם זאת, בסוף שנות המ', ערב נפילת ברית המועצות, נודע כי מנהל הספריה בוויילנה בתקופה הקומוניסטית הציל ספרים במקום להשמידם ואף קטלג אותם. בנוסף, בשנות הנ' הועברו חומרי המוזיאון היהודי בוויילנה לייו"א בניו יורק.

"מבריחי הספרים", מסכם פישמן, "האמינו בקיומו של העם היהודי אחרי המלחמה. מישהו – הם היו בטוחים – ישרוד ויגלה את הפריטים המקודשים לעם היהודי. בשעות האפלות ביותר של גטו וילנה לא היה מובן מאליו כלל וכלל שמשוהו מההנחות האלה יתקיים אי פעם. אבל חברי בריגדת הנייר ידעו כעת בביטחון ש'ירושלים דליטא' לא נחרבה כליל".‏ ■

